

STASYS TUMĖNAS

**DĖL PRIELINKSNINIŲ KONSTRUKCIJŲ IŠPLITIMO
ŠIAURINĖSE AUKŠTAIČIŲ TARMĖSE**

Įvadinės pastabos

Didžiausio dialektologų dėmesio paprastai susilaukia tarmių fonetika, leksika, morfologija — tos sritys, kuriose ryškiausi skirtumai nuo literatūrinės kalbos. Sintaksinės tarmių ypatybės — žodžių tvarka sakinyje, intonacijos vaidmuo, prielinksninių ir kitų analitinių konstrukcijų išsialėjimas ir pan. — kol kas mažai tiriamos. Iš darbų, kuriuose aptariama prielinksnių vartoseną, minėtini E. Grinaveckienės¹, J. Senkaus², J. Šukio³ straipsniai. Juose atskirų tarmių prielinksniai pateikiami abėcėlės tvarka ir nurodomos jų svarbesnės reikšmės.

Metodiniu požiūriu prielinksninių konstrukcijų tyrinėjimui svarbūs J. Kiliaus darbai⁴, kuriuose stengiamasi nustatyti atskirų literatūrinės kalbos vietos prielinksnių semantinius diferencinius požymius.

Prielinksniai lietuvių kalbos tarmėse vartojami labai įvairiai. Beveik visoms tarmėms būdingas bruožas — prielinksninių konstrukcijų išsialėjimas. Didėja ne tik prielinksnių, bet ir jungtukų bei dalelyčių vaidmuo, tarnybiniais žodžiais, vadinamaisiais artroidais, kai kur virsta parodomieji įvardžiai⁵.

Šiame straipsnyje prielinksninių konstrukcijų plitimas laikomas būdingu analitizmo reiškiniu. Viena iš prielinksninių konstrukcijų gausėjimo tarmėse priežasčių — kitų kalbų įtaka. Pavyzdžiui, Klaipėdos krašto šnektose daugelis prielinksninių konstrukcijų išsialėjo dėl vokiečių kalbos įtakos⁶, latvių kalboje — dėl vokiečių ir rusų kalbų įtakos⁷. Tačiau tai nėra vienintelė prielinksninių konstrukcijų plitimo priežastis. Šio straipsnio tikslas — patyrinėjus šiaurinių aukštaičių (rytų aukštaičių panevėžiškių ir vakarų aukštaičių šiauliškių) šnektų tekstus, nustatyti linksninių ir prielinksninių konstrukcijų vartojimo santykį tose tarmėse.

¹ Grinaveckienė E. Pietinės šiaurės vakarų aukštaičių tarmės prielinksnių reikšmės ir vartojimas. — Kn.: Lietuvių kalbos gramatinė sandara (Lietuvių kalbotyros klausimai). V., 1967, t. 9, p. 151–170.

² Senkus J. Prielinksnių vartojimas bei svarbesniosios jų reikšmės kapsų ir zanavykų tarmėse. Lietuvos TSR MA darbai. A serija, 1960, t. 1(8), p. 125–150.

³ Šukys J. Prielinksninių konstrukcijų skverbimosi svarbesnieji atvejai pontininkų ir vakariškių puntininkų tarmėse. — Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1963, t. 6, p. 275–286.

⁴ Kilius J. Vietos prielinksnių ir linksnių sistema bendrinėje lietuvių kalboje/Kand. dis. [mašinarštis]. — V., 1973.

⁵ Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. — V., 1984, p. 48–52.

⁶ Laigonaitė A. Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje. — V., 1957, p. 33.

⁷ Нитинь Д. Система предлогов в латышском письменном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Вильнюс, 1981; Нитинь Д. К вопросу о влиянии русского языка на латышские предложные конструкции. — В кн.: Контакты латышского языка. Рига, 1977.

Norint išvėlgti prielinksnių vartojimo pakitimus, iš senosios ir jaunosios kartos tarmių atstovų surinkti duomenys palyginti su A. Baranausko XIX a. pabaigoje užrašytais tekstais⁸. Daugiausia naudotasi rišliais buitinės kalbos ir tautosakos tektais iš 11 panevėžiškių šnektos vietų: Siesikų, Raguvos, Krekenavos, Šeduvos, Rozalimo, Pasvalio, Pušaloto, Joniškėlio, Linkuvos, Pašvitinio, Žeimelio ir iš 6 šiauliškių tarmės vietų: Kėdainių, Šaukoto, Šiaulių, Pakapės, Kriukų, Joniškio.

Būdingesni prielinksnių vartojimo atvejai

Dėl fonetinių pakitimų šiaurinėse aukštaičių šnektose yra atsiradę naujesnių prielinksnių variantų: *ap̃e* „apie“, *ap' l' oŃk* „aplink“, *ño* „nuo“, *pr̃eš* „prieš“, *p̃o* „po“, *oŃt* „ant“, *s̃o* „su“, *terp* „tarp“ ir t. t. Tačiau daugelis prielinksnių turi panašias reikšmes kaip ir literatūrinėje kalboje, tik kai kurių prielinksnių, ypač: *ont*, *par*, *pro*, *so*, *terp* vartosenos apimtis yra gerokai platesnė.

Beveik išnykęs ilytiyvas, vartojamas tik rytinėje panevėžiškių šnektos dalyje. Nykstantį ilytiyvą pakeitė prielinksninės konstrukcijos. XIX a. pabaigoje, matyt, ir šiaurės panevėžiškiai dar bus vartoję ilytiyvą, nes Joniškėlyje A. Baranauskas užrašė sakinį: *Lape inkiszi leŃgwiai iŃkisze gálwq uzbónan...* (žr. ten pat, p. 155). Antra vertus, kitame tos pačios pasakos tekste randame užrašytą sakinį: *Lāpia ikiszi luŃgwē ikisziā gálwo unt uzbóno...*

Beveik pasitraukę iš vartosenos prielinksniai *ing*, *int* – juos išstūmė konstrukcija *ĩ* su galininku. Prielinksnis *ing* šiauliškių šnektose nėra visiškai sinonimiškas prielinksniui *ĩ*. Jis vartojamas, kai reikia apytikriai nusakyti kryptį („link“ reikšmė). Prielinksnio *ing* vartojimo atvejų A. Baranausko laikais Joniškyje užfiksuota 13, dabar 5, Kriukuose 7 ir 2, Pakapėje 3 ir 0. Beveik visur nebevartojamas prielinksnis *nuog* / *nog*, užfiksuotas tik apie Kriukus.

Toliau aptariami tie kalbamų tarmių prielinksniai, kurių semantika labiausiai skiriasi nuo literatūrinės kalbos.

*oŃt/oŃn*⁹ „ant“. Tai dažniausiai šiaurinėse aukštaičių šnektose vartojamas prielinksnis. Atmetus 76 aiškiai verstines konstrukcijas su kilmininku, jo vartojimo atvejų santykis maždaug 2 autorinių lankų apimties tekstuose, atspindinčiuose skirtingus kalbos raidos laikotarpius, yra toks: Pašvitinyje 24 : 20 : 27¹⁰, Pušalote 23 : 21 : 28, Siesikuose 18 : 7 : 14, Joniškyje 30 : 19¹¹, Pakapėje 14 : 21, Šiauliuose 30 : 22.

⁸ Specht F. Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski. – Leipzig, 1920, Bd. 1.

⁹ Panevėžiškių šnektose skiriami du šio prielinksnio variantai – *oŃt* arba *oŃn*. Priebalsis *t* gale netiriamas, kai po prielinksnio einantis kitas žodis prasideda dusliuoju priebalsiu, pvz.: *oŃ_kiē'ma* 'ant kiemo – kieme', *oŃ_tā'ka* 'ant tako'. Kai po prielinksnio einantis žodis prasideda balsiu ar dvibalsiu, priebalsis *t* aiškiai girdimas, pvz.: *oŃt_āukšta* 'ant aukšto', *oŃt_āk'u* „ant akių“. Prielinksnis *oŃt* vartojamas ir tada, kai kito žodžio pirmasis garsas yra skardusis priebalsis, pvz.: *oŃt_gā'tv'es* 'ant gatvės – gatvėje', *oŃt_žē'mes* 'ant žemės'. Prieš sonantus *l*, *m*, *n*, *r* prielinksnio forma įvairuoja, pvz.: *oŃ_rupō'n'u*/*oŃt_rupō'n'u*. Formų *oŃt/oŃn* variavimas aiškiau pastebimas senųjų tarmės atstovų kalboje.

¹⁰ Pirmasis skaitmuo žymi prielinksninių konstrukcijų skaičių XIX a. pabaigos, antrasis – XX a. vidurio, trečiasis – iš dabartinės jaunosios kartos užrašytuose tekstuose.

¹¹ Iš vakarų aukštaičių šiauliškių pateikiami tik XIX a. pabaigoje užrašytų tekstų ir dabartinės jaunosios kartos kalbos statistikos duomenys.

Literatūrinėje kalboje bendroji prielinksnio *ant* reikšmė — buvimas viršuj, susiliečiant su kieno paviršiumi.

Čia aptariamose šnektose šis prielinksnis vartojamas daug įvairiau, ir jo konstrukcija su kilmininku daugeliu atveju atstoja literatūrinės kalbos vietininką, pvz.: *nebúket' onliet'os, onśá'ules padē'k | tūo.ī ež'dž'uvī's', al' kēp tí'č'onkiē'ma prl.rišt'os tō's kár'v'ēs', onteī'sma tō' pā't' pasā'ke.*

Prielinksnis *ont/on* su kilmininku dažnai rodo ir judėjimo kryptį, pvz.: *mā'te jī' onklet'ēs' noaī'nan't', novē'je kaškō.r ontml.ška | musaū' kár'v'u ml's't'.* Šiais atvejais prielinksni *ont/on* su kilmininku gali pakeisti konstrukcija *ī...+pū.sē* „puse“, pvz.: *ontml.ška = īml.ška pū.sē.*

Šiaurinėse aukštaičių šnektose kalbamoji prielinksninė konstrukcija vartojama ir tais atvejais, kai literatūrinėje kalboje turime naudininko linksnį, pvz.: *onttiek gl.vol'u vie'ns piēm'p' tokiai bandai gyvulių tik vienas piemuo', onttiek vl.štu t'okvie'ns gal'd's' „tokiam būriui vištų tik vienas gaidys“.*

Par „per“. Prielinksnis *par* dažniausiai žymi vietą, atstumą, laiką, veiksmo būdą, lyginimą, taip pat gali nusakyti verslą, profesiją. Pvz.:

parētō' bā'le nepareī's' | t'okr pé'l'k'e jōnbū.va, jōs nā'k't' pardařžs | pardařžs epabē'ga, veži.ms važ'uo'ī parml.škō, jōs nedořns žmogē'l's' | jauni's't' ē parpasā'ul' kel'ā'v'ēs', parlaū'ks nū.lake kēpāk's' eždē'g'ēs' (plg. lit. k. laukais), pas'k'au' toks'g'r'ōv's' ē'je parlaū'kō, trōs mēts tarnāvō parbē'r'no, kō'jōs pā'sekē tē't'ōk par dā'r'bo.

Iš pavyzdžių galima pastebėti, kad šiaurinėse aukštaičių šnektose prielinksninė konstrukcija *par* su galininku išstumia įnagininko linksnį. Pastebimas prielinksnio *par* vartojimo gausėjimas, pavyzdžiui, Kriukuose 1 : 3, Šiauliuose 8 : 14.

Pro „pro“. Prielinksnis *pro* vartojamas su galininku ir reiškia vietą, kuri arba perkertama, arba aplenkiamą. Jaunesniosios kartos atstovai kartais prielinksnius *par* ir *pro* painioja, tai yra vartoja sinonimiškai, o senosios kartos atstovai juos skiria ryškiau. Prielinksnio *pro* vartojimo gausėja: Pašvitinyje *pro* fiksuota 1 : 2 : 5; Pasvalyje 0 : 2 : 4, Siesikuose 0 : 2 : 4, Kriukuose 1 : 6. Pvz.:

tā upē'la pro'l'ōņkavō tekē'je | bēt visā'i nē'sekē | māt loņkau onká'lna, vāg's' bōs ēlēñ'd'ēs' pro'lā'ngō, etō' ká'imō kē'l's' ai'n pro'pā.t' šēk's'ēn's', gaspadō'r's' pro'doñ'č'kē nusēspjā'um | tē gē'ra jau nelā'uk.

Po „po“. Prielinksnis *po* šiaurinėse aukštaičių šnektose vartojamas su keliais linksniais — kilmininku, naudininku, galininku, įnagininku. Juo gali būti reiškiamas laikas, vieta, būdas. Šiauliškių šnekte jis vartojamas dažniau negu panevėžiškių, pavyzdžiui: Joniškyje 16 : 17, Kriukuose 14 : 19, Pašvitinyje 6 : 1 : 8, Pasvalyje 3 : 1 : 4, Siesikuose 7 : 6 : 8. Pvz.:

šōva po'vež'ōm pal'ōnda, isēgoñ'd'ē vai'ke kēpmāt pō'suō'tes pal'ōnda, stařke mē'kst braidī't' pōbāls, kēptō's kár'v'ēs' duō's tā' piē'na jei pōbā'lō legī'kē'l'u braī'da gani'klō, kā' čē'raudonuo'ī kai'p pōnūo'd'em'ēs', pōžēm' viē'tos visie'm' uštēks, prasigē're tās | mus'au' jau' pōvai'ka bōs, pōkai're tē

gèr' l'òns užá'uga, savá'itę pò savá'itęs' ę praaĩ'n mē'te, nereĩ'k' aĩ't' nę pò vĩ'r | nę pò maĩ'č'.

Są „su“. Šis prielinksnis rodo draugės santykius, būdą, priemonę, laiką, tikslą, objektą, kokybę. Čia aptariamose šnektose jis yra ypač dažnas. Pastebėta, kad šiauriausiose aukštaičių vietose, kur labiausiai atitraukiamas kirtis ir redukuojamos galūnės, vienaskaitos įnagininkas be prielinksnio są beveik nevartojamas, o daugiskaitos įnagininkas vartojamas ir su prielinksniu, ir be jo, nes daugiskaitos paradigmoje nesusidaro homoniminių linksnų. Pašvitinyje prielinksnio są vartojimo atvejų skaičiaus santykis 19 : 16 : 28, Linkuvoje 16 : 17 : 22, Pasvalyje 9 : 8 : 13, Siesikuose 11 : 14 : 17, Joniškyje 25 : 29, Pakapėje 16 : 21, Šiauliuose 12 : 17. Pvz.:

atjò'je sò aĩ'kòl', atvaž'avo sò autò.bòs, sen'aũ árdavam t'òk sò aĩ'k'l'ęs', nebežĩ.na kò dā'ra | t'òk mòsúo'ĩ | mòsúo'ĩ sò kęĩ'v', mā.na babũ.tęs' namē'l's' sò seĩ stóg. A. Baranauskas užfiksavo tokius sakinius Joniškyje: *nės wienām žmógus nũ sawės gĩndamas nudrāske wėida su nāgais; nāmai daugĩdus medĩnei su lantēlęms dengti...; senóbej Jóniszkes apĩgarda būwa slāuni prekĩawĩmu sũ āpyneĩs.*

Terp „tarp“. Konstrukcija *terp* su kilmininku vietoj inesyvo – ryškus išskirtinis šiaurės panevėžiškių tarmės bruožas. Šios konstrukcijos vartoseną ir paplitimą yra aptarta¹².

Panevėžiškių tarmėje XIX a. pab. kalboje konstrukcija *terp* su kilmininku vietai reikšti tos pačios apimties tekstuose fiksuota tik 7 kartus, o dabartinės kartos kalboje net 32 kartus, plg.: Linkuvoje 1 : 4 : 5, Pušalote 1 : 4 : 5, Pasvalyje 0 : 2 : 4, Siesikuose 0 : 2 : 1, retesnė ji šiauliškių tarmėje: Joniškyje 1 : 4, Pakapėje 1 : 3, Kriukuose 0 : 2. Pvz.:

v'òšt vė'rd *terp* puó'da, v'ęs' pĩ.nęge *terp* kišē'n'ęs', vá'rn tú.p' *terp* mē'dže, sòsĩ.muše jiē *terp* sávęs' pò gegužĩ.nęs', *terp* panē'l'u māt'es' ę neprāstu.

* * *

Inesyvą linkstama keisti prielinksninėmis konstrukcijomis ne tik šiaurinių aukštaičių, bet ir vakarų žemaičių šnektose¹³. Analitizmo tendencija neaplenkia ir literatūrinės kalbos, kurioje inesyvas tam tikrais atvejais irgi keičiamas prielinksninėmis konstrukcijomis, plg. tautosakai būdingą inesyvą: *Kalne rugelių tu neriši* ir literatūrinės kalbos konstrukciją *ant* su kilmininku.

Iš senesnių žmonių pavyko užrašyti sakinių, kuriuose vietoj daugeliui tarmės atstovų įprastų prielinksninių konstrukcijų vartojami linksniai be prielinksnių, pvz.: *ka amėrėkò kòr važ'uoĩ vęs' sudle.v ataĩ'dava sakĩ't'; tam dvaĩ' dā'rba bú'dava jęgò kęĩ' ęšvaž'uo'dava gevė'n't' rigò; jòn cāp't' ę ęsėdē'je kišē'nę palovĩ' budamĩ, vieĩns t'òk ęšē'je kar'uo'menę | tuđĩ mĩ.re.*

Matyt, tokie pavyzdžiai atspindi ankstesnę būklę, kai prielinksninės konstrukcijos dar nebuvo išstūmusios atitinkamų neprielinksninių.

¹² Žr. Laigonaitė A. Min. veik., 32; Tumėnas S. Keletas pastabų dėl šiaurės panevėžiškių tarmės prielinksnio *terp* distribucinės ribos. – Kn.: Sintaksės ir semantikos klausimai/ Resp. moksl. konf., skirtos TSRS įkūrimo 60-mečiui, pranešimų tezės. Šiauliai, 1982, p. 47–49.

¹³ Laigonaitė A. Min. veik., p. 32.

Bendrieji dėsningumai

Šiaurinių aukštaičių šnektų tekstų, užrašytų skirtingu laiku, gretinimo rezultatai patvirtina hipotezę apie dėsningo ryšio tarp analitinio tipo prielinksnių konstrukcijų išsialgėjimo ir morfologinių pakitimų, sąlygojamų galūnių redukcijos¹⁴. Linksnių ir prielinksnių konstrukcijų santykį panevėžiškių šnekte lemia 2 faktoriai: istorinis ir geografinis. Prielinksninės konstrukcijos šiuo metu vartojamos daug dažniau negu XIX a. pabaigoje fiksuotuose tekstuose; ypač jos gajos tarmės jaunosios kartos kalboje. Dar ryškesnis panevėžiškių šnekte yra geografinio faktoriaus vaidmuo. Pietų panevėžiškiams būdingas sąlyginis kirčio atitraukimas, o šiaurės panevėžiškiai turi visuotinį kirčio atitraukimą. Einant iš pietų į šiaurę, stiprėja galūnių redukcijos laipsnis. Kuo toliau į šiaurę, tuo daugiau homoniminių formų atsiranda linksniavimo paradigmoje. Norint išvengti homonimijos ir diferencijuoti reikšmes, plečiama prielinksnių konstrukcijų vartoseną. Prielinksnių vartojimo atvejų skaičius tarmių tekstuose didėja kaip ir galūnių redukcija, einant iš pietų į šiaurę. Pavyzdžiui, tokios pat apimties tekste prielinksnis *į* Linkuvoje fiksuotas 17 : 12 : 16, Pušalote 1 : 11 : 10, Siesikuose 3 : 8 : 6 kartų, *prę* Pašvitinyje 4 : 7 : 11, Pasvalyje 2 : 6 : 10, Krekenavoje 1 : 2 : 2 kartų.

Panevėžiškiai vakaruose ribojasi su vakarų aukštaičiais šiauliškiais. Šiauliškiai daug silpniau atitraukia kirtį ir mažiau redukuoja galūnes. Tai atsispindi ir sintaksės lygmenyje. Šiauliškių šnekte geografinis faktorius prielinksnių konstrukcijų išsialgėjimui beveik neturi reikšmės. Prielinksnių pasiskirstymas pietinėje ir šiaurinėje dalyse beveik nesiskiria. Pavyzdžiui, prielinksnis *ant/ont* Jonišio gyventojų jaunojoje kartoje fiksuotas 19, Pakapės 21, Šaukoto 16 kartų, prielinksnio *iš* atitinkamai 17, 14, 18 kartų, prielinksnis *pro* Joniškyje 7, Kriukuose 6, Šaukote 8 kartus. Tačiau istorinio faktoriaus vaidmuo prielinksnių konstrukcijų gausėjimui akivaizdus. Antai Joniškyje prielinksnio *pro* vartojimo atvejų skaičiaus santykis 2 : 7, Kriukuose 1 : 6, Šiauliuose 2 : 5, prielinksnio *su* atitinkamai 25 : 29, 16 : 21, 12 : 17, *prieš* *pręš* – 0 : 4, 1 : 5, 0 : 3.

Pažymėtina, kad daug dažnesnės prielinksnių konstrukcijos su vienaskaitos formomis, nes daugiskaitos paradigmoje nesusidaro homoniminių linksnių, o dėl to ne toks aktualus ir sintaksinės diferenciacijos poreikis.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ПРЕДЛОЖНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В СЕВЕРНО-АУКШТАЙТСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В данной работе описываются те предлоги северно-аукштайтских говоров литовского языка, употребление и семантика которых отличаются от литературного языка: *ant/ont* „на“, *pro/pro* „сквозь, мимо“, *per/par* „через“, *po/po* „под“, *terp* „между“, *su/su* „с“.

На основе статистических данных установлена связь между распространением предложных конструкций аналитического типа и редукцией окончаний, обусловленной фонетическими процессами.

¹⁴ Tumėnas S. Linksnių ir prielinksnių konstrukcijų santykis panevėžiškių tarmėje. — Kn.: Jaunųjų filologų darbai, V., 1986, t. 2.

Взаимоотношения падежных и предложных конструкций зависят от исторических и географических факторов.

В паневежском говоре аттракция ударения и редукция окончаний усиливаются с юга на север. Соответствующее направление характерно и для распространения аналитических предложных конструкций. В северных пунктах говора (Жеймялис, Пашвитинис, Линкува и др.) предложные конструкции употребляются гораздо чаще, чем в южных пунктах (Рагува, Сесикай).

В западно-аукштайтском говоре шяуляйтов аттракция ударения и редукция окончаний по сравнению с паневежским говором проявляются слабо. Поэтому различия в распространении аналитических конструкций на территории говора (географический фактор) незначительны.

Однако сопоставление данных говора на современном этапе развития с записями конца XIX в. также явно указывает на повышение активности аналитических конструкций.